

İlk Müslüman nesillerden itibaren Hz. Peygamber'in hadislerinin aslına uygun şekilde muhafaza edilmesi bir vazife olarak addedilmiş ve bu amaçla ilmî bir tenkit faaliyeti yürütülmüştür. Sahâbe ve tâbiûn neslinin bazı uygulamaları ise bu faaliyetlerin ilk basamağını oluşturmuştur. Abdulvahap Özsoy'un "Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkit Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi" başlıklı doktora tezinin kitaplaşmış hali olan bu eser de sahâbe ve tâbiûn neslinin hadis tenkit zihniyetini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ancak yazar, bu çalışmayı yaparken sahâbe ve tâbiûn neslinin hadis tenkit kriterlerine dair rivayetleri bir eleştiri süzgecinden geçirmeyi ve makbul rivayetleri tespit etmeyi ön planda tutmuştur. Bu çalışmayı aynı alandaki diğer çalışmalardan ayıran en önemli hususiyeti ise ilgili rivayetleri değerlendirmeye tabi tutmuş olmasıdır. Bu özelliği ile çalışma alandaki önemli bir boşluğu doldurmuştur.

Eserin hadis tenkidinin doğuşu ve gelişiminin ele alındığı ilk bölümünde hadis tenkidini doğuran çeşitli sebepler dört başlık altında ele alınmıştır. Fitri etkenleri hadis tenkidinin ortaya çıkışının ilk sebebi olarak gören yazar, Hz. Peygamber'in İslâm'ı getirdiği toplumda bilgileri tashih etmede râvî merkezli bir yaklaşımın hâkim olduğuna işaret ederek, bunu doğru bilgiyi elde etme arzusu olan insanoğlunun doğal bir tavrı olarak görmektedir. Hadis tenkidinin ortaya çıkmasına etki eden Kur'ânî ve Nebevî etkenleri de ele alan Özsoy'un, bazı ayet ve hadislerdeki ifadeler ile hadis usulündeki kullanımlar arasında bağlantı kurması dikkat çekmektedir. Mesela yazar, Hucûrât Sûresi 6. ayetin¹ faklı bir kıraatinde yer alan "فتبتوا" ifadesinin hadis usulünde kullanılan "sebt" gibi ıstılahların gelişimine etki ettiğini iddia etmiştir (s. 27). Ancak ilgili ıstılahlarla bu ayet arasında böyle bir ilişki olduğu iddiasının dayanakları tam olarak dile getirilmemiştir. Aynı şekilde yazar, önce râvî sonra muhteva tenkidi sıralamasının da ifk hadisesi ile ilgili ayetlerle bağlantısını kurmaktadır (s. 28). Nebevî etkenler başlığı altında ise Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının rical tenkidi olarak görülebileceği ifade edilmiştir (s. 36). Fakat Hz. Peygamber'in birtakım övgü ve yergilerini, rical tenkidine örnek olarak değerlendirmektense bunları rical tenkidinin meşru-

* Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı,
(zozben@sakarya.edu.tr).

1 "Ey inananlar, size fâsik bir adam haber getirirse onun doğruluğunu araştırın."

iyetini gösteren deliller olarak ele almak daha uygundur. Çünkü böyle bir tutumun anakronizme sebep olması mümkündür. Yazarın Hz. Peygamber'in kâhinler hakkında söylediği "ليسوا بشيء" ifadesi ile cerh-tadil âlimleri tarafından hadis tenkidinde bir ıstılah olarak kullanılan "leyse bi şey" ifadesi arasında da bağlantı kurduğu görülmektedir (s. 38). Ancak hadis âlimlerinin bu ıstılahın kullanımında Hz. Peygamber'in ilgili sözüne atıfta bulduklarına dair net bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla bu ıstılahın, Hz. Peygamber'in mezkûr ifadesiyle doğrudan alakalı olmaması da mümkündür. Yine bu kısımda yazarın Hz. Âişe gibi sahâbiler tarafından bizzat Hz. Peygamber'e sorulan bazı hususları Kur'ân'a arz olarak değerlendirmesi dikkat çekicidir (s. 42). Çünkü Kur'ân'a arz prensibi, Hz. Peygamber'e nispet edilen bir rivayetin sıhhatini tespit için kullanılırken ilgili örneklerde bir sahâbînin Hz. Peygamber'in sözünün ilgili Kuran ayeti ile birlikte nasıl anlaşılacağına dair kendisinden bir açıklama beklediği görülmektedir. Son olarak hadis tenkidinin ortaya çıkmasına etki eden sosyal ve siyasi etkenlerin ele alındığı bu bölümde, hadis uydurma faaliyetinin başlangıç zamanı ile ilgili rivayetler tek tek analiz edilmiş, sübût ve delâletleri açısından değerlendirilmiştir.

İlk bölümün ikinci kısmında ise hadis tenkit faaliyetinin nasıl bir gelişim seyri takip ettiği ele alınmıştır. Yazar bu gelişim süreci ile ilgili değerlendirmeleri, farklı bakış açılarına göre "kronolojik yaklaşım" ve "tematik yaklaşım" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Özsoy'un tespitine göre genellikle klasik eserler hadis tenkit faaliyetini tarihsel süreç merkezli olarak ele alırken çağdaş araştırmalarda tenkit faaliyetinin mahiyeti ön plandadır. Hadis tarihi açısından bakıldığında İbn Sîrin'in fitne hadisesi ile ilgili söz² hadis tenkidinin gelişim seyrine dair önemli bir ipucu içermektedir. Ancak İbn Sîrin'in fitne olarak nitelediği olayın hangi hadise olduğu hususu net değildir. Yazar da çalışmasının bu kısmında fitne olarak ifade edilen olayın hangi hadise olduğunu tespit etmeye çalışmıştır. İbn Sîrin'in aynı sözünde yer alan ehl-i sünnet ve ehl-i bidat ifadeleri üzerinden bu tespiti yapmaya çalışan yazar, böyle köklü bir itikâdî ayrımına sebebiyet veren olayın Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında cereyân eden Sıffîn savaşı olduğuna kani olmuştur (s. 65). Çağdaş dönem çalışmalarında hadis tenkidinin merhalelerinin nasıl ele alındığına dair malumatın da yer aldığı bu kısımda hadis tenkidinin başlangıçta metin merkezli, daha sonraları ise isnad merkezli olarak tavsif edildiği ifade edilmiştir. Yazar böyle bir durumun varlığını hicrî ilk asırda hadis rivayet eden kişi sayısının az olması sebebiyle hemen hemen bütün râvîlerin birbirini tanımasına ve râvîlerin ayrıca araştırılmaya ihtiyaç duyulmamasının sadece metin tenkidi yapılmış izlenimi vermesine

2 "Önceleri isnaddan sorulmazdı. Fitne meydana gelince 'ricâlinizin isimlerini bize söyleyin' denildi ve sünnet ehli olanların rivayetleri alındı; bid'at ehli olanların hadisleri alınmadı"

bağlamıştır. Hicrî I. asırdaki tenkit faaliyetinin gelişimini ise ayrıca ele alan Özsoy, bu asırdaki gelişim seyrinde Hz. Ömer'in vefatını dönüm noktası olarak kabul etmiş ve sahâbe asrındaki hadis tenkit faaliyetinin, halifelîği döneminde ilmî faaliyetlere de müdahale eden Hz. Ömer'in vefatından sonra yaygınlaştığını ifade etmiştir (s.77). Yazar Hz. Ömer'in vefatından sonra sahâbenin farklı bölgelere dağılmış olmasını da hadis tenkidinin yaygınlaşmasının sebeplerinden biri olarak görmektedir. Ancak bu mümkün olmakla birlikte sahâbe dönemi hadis tenkidi ile ilgili örneklerin çoğunun, Medine'de bulunan ashâbın uygulamalarından hareketle getirildiği de dikkatlerden kaçmamaktadır.

Kitabın ikinci bölümü râvîlerle ilgili tenkit kriterlerine hasredilmiş, adalet ve zabt ile ilgili kriterler ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Yazar öncelikle Hz. Ebû Bekir'den başlamak üzere adâlet yönüyle râvî tenkidinde bulunan sekiz sahâbî zikretmiş ve onların bazı şahıslarla ilgili tenkitleri ya da övgülerini adalet vasfı ile ilgili değerlendirmeler olarak kabul etmiştir. Bu kısımda verilen bazı örneklerde bu ifadelerin râvî değerlendirmesi olarak düşünülmesi mümkünken bazılarında ise bu durum çok net değildir. Yazarın tespitine göre hicrî I. asırdaki râvî değerlendirmeleri, ilgili râvînin nakledilen rivayetleri bağlamında olmuş ve metinden hareketle râvî tenkidi yapılmıştır (s. 99).

Sistematik bir şekilde yürütüldüğünü söylemek mümkün olmasa da sahâbe döneminde de hadis nakledenlerde adalet vasfına matuf bazı kriterlerin arandığı görülmektedir. Özsoy, hadis tenkidi ile ilgili çalışmaların çoğunda bu kriterlerle ilgili örnek olarak kullanılan rivayetleri tek tek ele alarak sübût ve delâlet açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Hadis tenkidi konusunda genellikle ilk kullanılan örnekler Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, hadis rivayet eden bazı kimselerden şâhit istemeleri ile ilgili nakillerdir. Şâhit isteme meselesinin zabt vasfıyla ilgili olması da mümkün olduğu halde yazar, bu durumun öncelikli olarak râvînin adalet vasfında bir şüphe bulunduğuna işaret ettiğini düşünerek şâhit isteme meselesini adalet vasfı kapsamında değerlendirmiştir (s. 103). Hz. Ebû Bekir'in ninenin mirasındaki payı rivayetiyle ilgili Muğîre b. Şu'be'den şahit istemesi ile ilgili naklin sıhhatini araştıran yazar, bu rivayetin senedinin problemlili olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca ilgili metin sahih olsa dahi Hz. Ebû Bekir'in şâhit istemesinin bir hadis tenkit kriteri olmayıp konunun hukuki bir mesele olması sebebiyle ikinci bir şâhit istemiş olması ihtimali üzerinde durmuştur (s.107-108). Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'dan, bir kimsenin yanına girmek için üç kere selam verme ile ilgili rivayeti için şâhit istemesi de sahih bir nakil olmasına rağmen hadisin kabulü için öne sürülen bir şart olarak değil, Hz. Ömer'in çokça karşılan bir durumu bilmiyor oluşunun şaşkınlığının ifadesi olarak değerlendirilmiştir (s. 113). Dolayısıyla yazarın bu iki hadiseyle ilgili değerlendirmeleri aslında bu rivayetlerin hadis tenkidinin ilk örnekleri olarak gö-

rülmesinin çok isabetli olmadığını ortaya koymuştur. Hz. Ömer'in Übey b. Ka'b'tan şahit istemesi ile ilgili rivayetin sened itibarıyla zayıf olduğu tespit edilmiş, Muğire b. Şu'be'den ceninin diyeti ile ilgili rivayet için şahit istediğine dair naklin ise sahih olduğu ifade edilerek bunun Muğire'nin adalet vasfındaki kusur sebebiyle meydana gelmiş olması ihtimali üzerinde durulmuştur. Bu durumda adalet vasfındaki kusur sebebiyle râvîsinin rivayetine şahit getirmesi istenilen tek sahih hadisenin Hz. Ömer'in Muğire'den şahit istemesi ile ilgili olay olduğu görülmektedir. Ancak kendisine zina isnadında bulunulan Muğire'nin Hz. Ömer ile ilişkisi ve sahâbe döneminde zina isnadının sıhhati zedeleyici bir vasıf olarak kabul edilip edilmediği meselesinin biraz daha açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Hz. Ömer'in Ebû Hureyre gibi çok hadis nakleden sahâbîlere rivayeti azaltmaları yönündeki uyarısı ise onların güvenilirlikleri ile ilgili değil, hadislerin bağlamından koparılmasına ve doğru bir şekilde anlaşılmasına sebep olan rivayet tarzlarıyla ilgili görülmüştür. Bu tespit Hz. Peygamber'in hadislerine azami derecede önem gösteren Hz. Ömer'in hadisin azaltılması yönündeki tavrının izahı açısından önemli bir tespittir. Hz. Ömer'in yazılı hadis vesikalarını yaktırması ve Hz. Ali'nin rivayeti kabulde yemin istemesi ile ilgili rivayetlerin sıhhatinin ise tartışmalı olduğu kaydedilmiştir.

Hadis nakleden kişileri tanımak için özel gayret sarf eden ve sahâbenin esas aldığı ölçüleri geliştiren tâbiûn neslinin ta'dîl kriterlerinin ayrıca ele alındığı çalışmada öncelikle bu nesilden ta'dîlde bulunan önemli isimlerin ta'dîl faaliyetlerinden örnekler verilmiştir. Ardından râvînin dinî yaşantıya sahip güvenilir biri olması, bilgili olması, muteber kişilerle benzerliklerinin bulunması, siyasi ihtilaflara karışmaması ve idarecilerden uzak durması şeklinde dört başlık halinde tespit edilen kriterlerin her biri ile ilgili misaller zikredilmiştir. Yazarın tespitine göre tâbiun neslinde yapılan râvî değerlendirmelerinin çoğu ta'dîl cihetindedir ve tenkitlerin çoğu müfesser değildir.

Sahâbenin rivâyet hususunda birbirlerini tenkit ettiği durumların çoğunun zabt kusurlarıyla ilgili olduğunu ifade eden yazar, sahâbe döneminde zabta yönelik râvî değerlendirmelerini "metinden hareketle râvî tenkidi" olarak nitelemiştir (s.194). Çünkü bu tarz tenkitlerde ilgili râvîlerin naklettiği rivayetler üzerinden hareket edildiği görülmektedir. Özsoy'a göre metinden hareket edilmeksizin doğrudan râvînin zabtının tetkik edildiğine dair hicrî birinci asırdaki tek örnek, Hz. Âişe'nin Abdullah b. Amr'ın kendisinin bilmediği bir rivayeti nakletmesi sebebiyle Urve b. Zübeyr vasıtasıyla yaptığı zabt araştırmasıdır (s. 196). Tâbiûn neslinde de râvînin zabtı ile ilgili kriterlerin net olarak ortaya konulmadığını dile getiren yazar, bu neslin zabt ile ilgili değerlendirmelerinde ön plana çıkan bazı hususlardan hareketle birtakım kriterler tespit etmiştir. Bu kriterler râvînin ezberlediği hadisi olduğu

gibi muhafaza etmesi, neyi ezberlediğinin farkında olması, sahafî olmaması, hadis ilmiyle ilgilendiğinin biliniyor olması şeklinde sıralanmış ve her biriyle ilgili örnekler zikredilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü metinlerle ilgili kriterlere ayrılmıştır. Ancak kitabın ikinci bölümü ile üçüncü bölümü arasında kapsam itibarıyla bir fark bulunmaktadır. Çünkü yazar bu bölümde bir önceki bölümdeki sistematığını devam ettirmemiş ve tâbiûn neslinin metinlerle ilgili kriterlerini ele almamıştır. Hicrî ilk asırdaki tenkit faaliyetinin ayırıcı vasfının, tartışmaların çoğunlukla doğrudan metin üzerinden yürütülmesi olduğunu ifade eden yazar, sahâbenin metin açısından kullandığı kıstasları beş ayrı başlık altında ele almıştır. Yazarın bu başlıklarda kullandığı ifadeler çalışmasının girişinde ifade ettiği, kriterlerin tespitinde sonradan kavramlaşmış ifadelerden uzak durma prensibini büyük ölçüde yerine getirdiğini göstermektedir. Her kriterle ilgili örnek olarak kullanılan rivayetlerin sübut ve delaletlerinin değerlendirildiği bu bölümde öncelikle Kuran'a uygunluk ve aykırılık kriteri ele alınmıştır. Hicrî I. asırda hadis tenkit kriteri olarak yaygın olarak kullanılan ifade edilen Kur'an'a aykırılık kıstası ile ilgili altı rivayet incelenmiş ve bu rivayetlerden ikisinin zayıf, dördünün sahih olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemde esas alınan bir başka tenkit kriteri olan Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına aykırılık kriteri ile ilgili on iki rivayet incelenmiş, bunlardan üçünün zayıf, birinin hasen, sekizinin ise sahih olduğu görülmüştür. Rivayetin râvînin kendi bilgi ve müşahedesine aykırı olması hususu ile ilgili ele alınan altı rivayetin ise birinin zayıf olduğu tespit edilirken râvînin aklına aykırı olma kriteri ile ilgili beş rivayetten birinin zayıf, ikisinin hasen, diğer ikisinin de sahih olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak rivayetin sosyal gerçekliğe ve Hz. Peygamber dönemindeki uygulamaya aykırı olması kriterlerine örnek olarak verilen birer rivayetin de sahih olduğu tespit edilmiştir. Bu kısımda dikkati çeken hususlardan biri metinle ilgili kriterler konusunda verilen örneklerin çoğunun Hz. Âişe'nin değerlendirmelerinden oluşmasıdır. Zira bu bölümde ele alınan otuz bir rivayetin yirmisi Hz. Âişe'nin, diğerleri ise muhtelif sahabilerin değerlendirmeleri ile ilgilidir. Bu durumun tenkitçi tavrı ile Hz. Âişe'nin ön plana çıkmış olmasından ya da yazarın kullandığı kaynaklar itibarıyla yapmış olduğu örnek tercihinden kaynaklanmış olması mümkündür.

Hicrî I. asrın tenkit metodunu ortaya koyan bu çalışmanın en ayırıcı özelliğinin, hadis tenkidinin referansları olarak kullanılan rivayetlerin sıhhatini tespit etmesi olduğu görülmektedir. Zira daha önce bu alanda yapılan çalışmaların çoğunda ilgili rivayetler referans olarak kullanılmış olmasına rağmen bu rivayetlerin ayrıntılı olarak tenkidi ve delil olmaya elverişli olup olmadıklarının tespiti yapılmamıştır. Kitabın bu husûsiyeti ile alana önemli bir katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak hadis tenkidi ala-

nına önemli bir katkı sunan bu çalışmada incelenen rivayetlerle ilgili değerlendirmelerin sayısal verilerle de ifade edilmesi, mesela sahih veya zayıf olduğu tespit edilenlerin oran olarak da sunulması çalışmanın sonucunun daha somut olarak görülmesine katkı sağlayabilirdi. Ayrıca kitapta modern dönemde hadis tenkidi alanında yapılan ve bu rivayetlerin örnek olarak zikredildiği çalışmalarla ilgili bir değerlendirme de yer almamaktadır. Çalışması boyunca rivayetleri hem isnad hem de metin açısından incelemeye tabi tutan yazarın özellikle isnad değerlendirmelerinin önemli bir emek ürünü olduğu görülmektedir. Rivayetleri değerlendirmek için pek çok ricâl ve tabâkat kaynağının tarandığı müşahede edilen çalışmada zaman zaman Elbânî ve Şuayb el-Arnaût gibi hadis âlimlerinin rivayetlerin sıhhatiyle ilgili değerlendirmelerine de yer verilmiştir. Ayrıca Hz. Âişe'nin tenkitleri ile ilgili örneklerde Zerkeşî'nin *el-İcâbe*'si yoğun olarak kullanılmıştır. Netice itibarıyla alanın referans rivayetlerinin eleştiri süzgecinden geçirilerek yeniden değerlendirildiği bu çalışmanın hadis tenkidi konusunda önemli bir kaynak hüviyetinde olduğunu söylememiz mümkündür.